

TEŞVİKİYE CAMİSİ'NİN İNŞAATI (1853-1854)

Dr. Şefaattin DENİZ*

Öz

Sultan Abdülmecid XIX. yüzyılda başta İstanbul'un Beşiktaş ve Şişli semtleri olmak üzere imparatorluğun dört bir yanına yaptırdığı eserlerle mührünü vurmuş bir Osmanlı padişahıdır. Bu makale Abdülmecid'in vakfı olarak Nisantasi semtinde yaptırılmış olan Teşvikiye Camisi'nin inşaat sürecini kapsamaktadır. Teşvikiye Camisi Sultan II. Abdülhamid döneminde yeniden ve genişletilerek yaptırılmıştır. Ancak II. Abdülhamid'in yaptırdığı ve bugün ayakta olan cami makalenin kapsamı içerisinde değildir. Makalede cami inşaatının başlangıç ve bitişi, kalfaları, inşaatla kullanılan yapı malzemeleri ve fiyatları, işçi ücretleri gibi hususlar değerlendirilerek, bugün ayakta olmayan bu caminin bütün inşaat süreci detaylı bir şekilde aydınlatılmış olacaktır.

Anahtar kelimeler: Sultan Abdülmecid, Teşvikiye Camisi, Karabet, Küçük Ohannes, Yapı Malzemeleri, İşçi Ücretleri.

Construction Of Tesvikiye Mosque Abstract

Sultan Abdülmecid put his stamp on history through his works built in all corners of the Ottoman Empire, especially in Besiktas and Sisli districts of Istanbul, in the 19th century. This study examines the construction process of Tesvikiye Mosque built as one of the foundation works of Sultan Abdülmecid in Nisantasi district of Istanbul. The mosque was rebuilt and enlarged in the reign of Sultan Abdülhamid the 2nd. However, this mosque, which is still standing, is not discussed within the scope of this study. This study reveals the whole building process of Tesvikiye Mosque, which is not standing today, in every detail by examining some points, such as the beginning and the end of the construction process of the Mosque, its qualified workmen, its construction materials and expenses, workmen's wages etc.

Keywords: Sultan Abdülmecid, Tesvikiye Mosque, Karabet, Küçük Ohannes, Construction, Materials, Workmen's Wages.

* Beşiktaş Bilim ve Sanat Merkezi.

Giriş

Sultan Abdülmecid Teşvikiye Camisi'ni inşa ettirmeden önce aynı mahalde Sultan III. Selim'in yaptırdığı bir cami bulunmaktaydı. Ne var ki bu cami hakkında Hicri 1205 (Miladi 1790-91) yılında¹ Krikor Amira Balyan'a² yaptırıldığı bilgisi dışında bir malumat bulunmamaktaydı.

Maçka civarında Nişantaşı semtinde yaşayan halk mahallelerinde bir camiye ihtiyaç duymuşlar, bu eserin padişah tarafından yapılmasını arzu ettiklerini belirten bir istidayı (dilekçe) da saraya vermişlerdi. Sultan Abdülmecid, ahalinin bu arzusunu geri çevirmeyip, kendi vakıflarından olmak üzere, mevzubahis caminin yerine bir cami inşa edilmesine karar vermiş, gereğinin yapılması için Hazine-i Hassa Nezareti'ne bir *irâde-i seniyye* göndermişti. Sultanın emri üzerine Hazine-i Hassa Nazırı, Ticarethane halifelerinden Hacı Hafız Efendi ve Ebniye-i Hümayun Kalfası Karabet'ten oluşan bir ekip cami yapılacak sahayı yerinde tetkik etmek için Nişantaşı'na gitmişler, burada yapılan incelemeler neticesinde cami yapılacak mahallin çevresinde üç-dört bina yapıldığını görmüşler ve mezkur mahallin cami yapımı için uygun olduğuna karar vermişlerdi.³

Sunulan teklife göre cami, *nev-resm* tarzında,⁴ tuğladan ve *kargir* olarak 10 arşın uzunluğunda ve 10 arşın genişliğinde (75,8mx75,8m), yani kare olarak inşa edilecekti. Küfeki taşından yapılacak cami tek minareli olacak; son cemaat mahalli, mahfeli hümayun, hademe odaları, su hazinesi ve çeşmesi bulunacaktı. Ayrıca, III. Selim ve II. Mahmud tarafından dikilen nişan taşları tamir edilip, cami avlusu etrafına demir parmaklıklar yapılarak cami bir nevi muhafaza altına alınmış olacaktı. Bütün bu verileri kapsayan mazbatalı bir keşif defteri hazırlanarak padişaha sunuldu. Keşif defterine göre cami, bütün eklentileriyle birlikte 265.191 kuruşa inşa edilebilecekti.⁵

İnşaatin Başlaması

Saha ziyareti 1853 yılının Ekim ayı içerisinde gerçekleşmiş ve kış mevsimi oldukça yaklaşmıştı. Haliyle görevliler inşaata hemen mi yoksa gelecek yılın bahar mevsiminde mi başlanacağı konusunda kararsızdılar; ancak bu kararsızlık kısa sürede aşılmış, inşaata kış mevsiminden önce başlanmasına, Karabet Kalfa'nın eline *mübaşeret sureti* verilmesine karar verilmişti. Ardından 19 Safer 1270/21 Kasım 1853 tarihinde, yani caminin inşa kararından tam bir ay sonra, 75.000 kuruşluk bir ödeme yapıldı.⁶ Bu meblağ kalfaya, muhte-

¹ Ayvansaraylı Hüseyin Efendi-Ali Satı' Efendi-Süleyman Besim Efendi, *Hadikatü'l-Cevâmi'*, Haz. Ahmed Neziş Galitekin, İşaret Yayınları, İstanbul, 2001, s. 522; Tahsin Öz, *İstanbul Camileri*, c. II, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1965, s. 65.

² Bu caminin Krikor Amira Balyan'a yaptırıldığı arşiv belgeleri ile teyit edilmediğinden ihtiyatla yaklaşmak gerekir. Bu iddia için bkz. Pars Tuğlacı, *Osmanlı Mimarlığında Batılılaşma Dönemi ve Balyan Ailesi*, İnkılap ve Aka Yayınları, İstanbul, 1981, s. 168.

³ VGMA, Defter No: 997, Tarih 19 Muharrem 1270/22 Ekim 1853, s. 117.

⁴ Yeni moda.

⁵ VGMA, Defter No: 997, s. 117.

⁶ BOA., Hazine-i Hassa Defteri No: 15181.

melen malzeme tedariki konusunda kolaylık olsun diye verilmişti. 21 Kasım 1853 tarihinde yapılan bu ödeme, cami inşaatının padişahın onayından kısa bir süre sonra başladığı ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Eğer tedarik edilen malzemelerle ilgili bir tarihlendirme yapılmış olsaydı, inşaata fiili olarak ne zaman başlandığı konusunda bilgi sahibi olunabilirdi. Şimdilik cami inşaat sürecinin başlama tarihi olarak 19 M 1270/22 Ekim 1853 tarihini vermekle iktifa edelim. Karabet Kalfa'ya *mübaşeret suretinin* verilmesinden sonra keyfiyetinin bilinmesi için Hazine-i Hassa muhasebesi ile Vakf-ı Hümayun defterlerine ilmühaberleri yazıldı.⁷

Teşvikiye Camisi'nin Kalfaları: Karabet Amira Balyan ve Küçük Ohannes

Karabet Balyan'ın şahsında bu aileden gelen kalfaların Osmanlı mimarisine yaptığı katkılar meselesi üzerine ciddiyetle eğilmek gerekir. Çünkü Kevork Pamukciyan'ın; *"eserlerinin mühim bir kısmında eniştesi Hovhannes Amira Serveryan ve oğlu Nikogos Bey'le teşrik-i mesai yapmıştır"* ifadesinden hareketle,⁸ Pars Tuğlacı, XIX. yüzyılda İstanbul'da inşa edilen mimari yapıların büyük kısmının kalfaları olarak başta Karabet ve çocuklarını göstermiş, bu eseri kaynak olarak kullanan, başta mimarlık ve sanat tarihçileri de aynı yanlışı devam ettirmişlerdir. Sözgelimi Tuğlacı, Ortaköy Camisi'nin kalfası olarak Karabet'in oğlu Nikogos'u göstermekteydi; ancak Ortaköy Camisi inşaat defterleri üzerinden yürütülen bir çalışmanın neticesinde kalfanın Nikogos değil, Artin ve İstefan Kalfalar olduğu şüpheye mahal bırakılmayacak biçimde ispat edilmişti.⁹

Tuğlacı, Teşvikiye Camisi'nin de Karabet ve oğlu Nikogos Balyan'a yapıldığı iddiasındadır.¹⁰ Cami kalfasının Karabet Balyan olduğu inşaat masrafları defterlerinden ve defter sonunda bulunan mühründen kesin olarak anlaşılacakla birlikte,¹¹ oğlu Nikogos'un bu cami inşaatıyla kesinlikle bir alakası yoktur. En azından arşiv kaynaklarında böyle bir bilgiye rastlanmamıştır.

Karabet Balyanla ilgili bu kısa değerlendirmeden sonra, XIX. asır mimarlık tarihine önemli katkılar sağlamış bu kalfayı biraz daha yakından tanımaya çalışalım:

Karabet Balyan

Hassa mimarlarından Krikor Amira Balyan'ın oğlu olarak 1800 yılında İstanbul'da dünyaya geldi. Babası ölünce 1831 yılında eniştesi Ohannes Amira

⁷ VGMA, Defter No: 997, s. 117.

⁸ Kevork Pamukciyan, *Biyografileriyle Ermeniler*, c. IV, Haz. Osman Köker, Aras Yay., İstanbul, 2003, s. 90.

⁹ Şefaattin Deniz, "Ortaköy Camii'nin İnşa Sürecinde Gayri Müslim Yönetici, Usta ve Tüccarların Rolü", *Uluslararası Osmanlı İstanbul'u Sempozyumu*, Ed. Feridun Emecen v.d., İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş., İstanbul, 2014, s. 695-700; Pars Tuğlacı'nın aksine Selman Can da bu ailenin Osmanlı mimarlığı içindeki yerini etkisizleştirme gayretkeşliği içindedir. Örneğin, Selman Can'ın Nusretiye Camii'ni Krikor Balyan'ın yapmış olamayacağı iddiası, *Bilinmeyen Aktörleriyle Son Dönem Osmanlı Mimarlığı*, Erzurum İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Erzurum, 2010, s. 99, aksine Krikor tarafından inşa edildiği kesin olarak tespit edilmiştir. Deniz, "Sultan II. Mahmud'a Ait İki Vakıf Eser: Arabacılar Kışlası ve Nusretiye Camileri", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 218, İstanbul, 2015, s. 163-178.

¹⁰ Tuğlacı, a.g.e., s. 168.

¹¹ VGMA, Defter No: 997, s. 117.

Serveryanla birlikte babasının yerini aldı. Yedikule Ermeni Hastanesi'nin yapımında büyük emeği geçti. 1838 yılında Beşiktaş Ermeni Kilisesi'ni yaptırdı. Ermeni Cemaati içinde aktif rol aldığı gibi önemli maddi bağışlarda da bulundu. Gayri menkullerinin bir kısmını Ermeni vakıflarına bağışladı. Sultan II. Mahmud, Sultan Abdülmecid ve Sultan Abdülaziz devirlerindeki yapılara önemli katkılar sağladı. 1866 yılında İstanbul'da vefat etti. Nazeni Babayan ile evlenmiş olan Karabet'in yine kendisi gibi inşaat ve yapı işlerinde çalışmış olan Nikogos, Sarkis, Agop, Simon, Andon ve Krikor adlarında çocukları vardır.¹²

Küçük Ohannes

Küçük Ohannes de Balyanlar gibi Ermeni kalfalardandır. Teşvikiye Camisi inşaat masraf defterinde, caminin Karabet Balyan marifetiyle yapıldığı belirtilmekle birlikte, defterin sonunda Karabet Balyanla birlikte Küçük Ohannes'in mührüne de rastlanmaktadır.¹³ Bu veriden hareketle caminin Karabet Kalfa tarafından inşa edildiği, ancak Küçük Ohannes'in de ona yardımcı olduğu sonucu çıkarılabilir.

Ohannes'in isminin başına getirilen "*küçük*" sıfatı alışıldık bir durumdu, zira XIX. asırda gayrimüslim kalfaların isimlerinin önüne "*büyük*", "*küçük*" gibi sıfatlara sık rastlanmaktaydı. Kalfalarla ilgili bu nitelendirmeler, onların iş tecrübeleri veya kıdem durumları ile yakından alakalı olmalıdır.¹⁴

1848 yılında Ebniye Meclisi oluşturulduğunda teşkilat dışından tecrübeli Rum ve Ermeni kalfalar meclis azalığına atanmışlardı. Krikor, Minas, Panayot, Todor, Onikos, Ohannes, İstefan kalfalarla birlikte Küçük Ohannes de azalığa atananlar arasındadır.¹⁵ Karabet Kalfa ile Küçük Ohannes'in adına Teşvikiye Camisi dışında, Tıp Mektebi olarak başlanıp Mecidiye Kışlası'na (Taş Kışla) çevrilen yapının ilk keşif bedellerinin belirlenmesinde de rastlanılmaktadır.¹⁶ Birlikte çalışan bu iki kalfadan Karabet, Krikor'un oğlu olduğuna göre, Küçük Ohannes'in de Krikor'un damadı olduğu ileri sürülebilir. Bu varsayımı doğru kabul edersek, enişte ve kayın birlikte çalışıyordu. Küçük Ohannes ya da Ohannes Serveryan İtalya'dan özel olarak mimar getirterek evinde oğullarıyla birlikte, pek çok Ermeni gencine de desinatörlük öğretmiş, buradan ünlü Ermeni ustaların yetişmesine önayak olmuş bir şahıstır. Bununla beraber devlete ait yapıların inşaatlarında nüfuzu sayesinde, yabancı ustalar yanında Ermeni gençlerini çalıştırarak, başka kişilerin yetişmesine de olanak sağlamıştır.¹⁷

Bu mevzuda son olarak şu söylenebilir: Öngörümüze göre Karabet, Krikor'un oğlu olarak babasının manevi mirasına sahip olduğundan hep ön

¹² Pamukciyan, "Karabet Amira Balyan", *İstanbul Ansiklopedisi*, c. IV, Haz. Reşad Ekrem Koçu, İstanbul, 1960, s. 2089-2090; Pamukciyan, *Biyografileriyle Ermeniler*, c. IV, s. 89-90.

¹³ BOA., Hazine-i Hassa Defteri No: 15181; Ayrıca VGMA, Defter No: 999, s. 135.

¹⁴ Oya Şenyurt, *Osmanlı Mimarlık Örgütlenmesinde Değişim ve Dönüşüm*, Doğu Kitabevi, İstanbul, 2011, s. 219.

¹⁵ Can, a.g.e., s. 74.

¹⁶ Şenyurt, a.g.e., s. 139.

¹⁷ Şenyurt, a.g.e., s. 158.

planda görünmüş, bir damat olarak Ohannes ise Karabet'in gölgesinde kalmıştır. Kevork Pamukciyan; "*Karabet ile birlikte çalıştıkları için, ona atfedilen inşaatlarda onun da himmeti büyüktür*" diyerek esasında bu gerçeği ucundan yakalamıştır.¹⁸

Teşvikiye Camisi'nin Yaptırılma Yöntemi: Götürü Usulü mü?

Osmanlı Devleti'nde cami gibi büyük yapılar inşa edilirken Hassa Mimarları Örgütü tarafından tutulan defterlerde kayıtlı olan kalfa ve ustalar toplatılırdı. Bu yöntemle kalfa ve ustalar kendilerine tahsis edilen yevmiye veya maaş sistemiyle iş görürlerdi. Ancak bu yöntemin uygulanmasındaki en önemli açmaz, işlerin uzamasına yol açmasıydı. Bu sistemle çalışanların gelirleri, inşaatların da giderleri artmakta; haliyle iş yapanların lehine, işverenlerin ise aleyhine bir zemin hazırlamaktadır. İşverenin bu sistemden tek kazanımı hazineden yüklü miktarda para çıkışına engel olmasıdır.

Maaş ve yevmiye ile iş gördürme yöntemine alternatif olarak geliştirilen sistem ise götürü usulüdür. Bu yöntemin önündeki en önemli açmaz ise, devasa hayır eserlerinin üstesinden gelebilecek bir sermaye birikimine sahip *mimar-kalfaların* olmayışıdır. İşte bundan dolayı belki XIX. yüzyıla kadar Osmanlı külliyesi *yevmiye-maaş* sistemiyle inşa edilmişler, ancak bazı kısımların götürü yöntemiyle inşa edilmiştir. Süleymaniye İmareti'nin bazı bölümlerinin götürü usulü ile yapılmış olması bu durumu teyit eder niteliktedir.¹⁹

XIX. yüzyılda götürü usulü ile yapılan inşaatlarda bir miktar artış yaşanmıştır. Bina emini veya *mimar-kalfalar* yapıların finansmanı için ihtiyaç duydukları parayı ya sarraflardan borç alarak,²⁰ ya kendi birikmiş sermayelerinden, ya da iş yaptıkları yerden "*ale'l-hesap*" adı verilen "*nakit-avans*" şeklinde para alarak karşılamışlardır.

XVI. ve XVII. yüzyıllardaki boyutlarda külliye yapılmaya da devrine göre büyük sayılabilecek inşaatların götürü usulü ile yapılabileceği bir zemin oluşmaya başladı. İlk bakışta bir avantaj gibi görülebilen bu sistem birçok riski de beraberinde getirdi: İlk olarak, götürü usulüyle sorumluluğu üzerine alan *mimar-kalfa*, parayı sarraftan faizle aldığından tahmini bütçesini iyi hesaplamak durumundaydı. Eğer, maliyetler tahmininin üzerinde bir meblağa ulaşırsa ortaya çıkan fazla maliyetin ya da zararın kimin hesabına yazılacağı sorunu ortaya çıkacaktı. Bu durumda ya zararı kendisi karşılayacak, yahut devleti ikna ederek bu parayı almağa uğraşacaktır. Bu şekilde işverenin kendisini korumak saikiyle kalan parayı vermekte direnmesi veya geciktirmesi gibi durumlarla karşılaşması olasıdır. İkinci olarak, inşaat malzemeleri peyderpey alınacağından karşılaşılabilecek fiyat artışlarını da iyi hesaplamak zorundadır. Malzeme fiyatlarındaki değişkenlik belirlenen bedelin aşılmasına, böylece maliyetlerin artmasına, daha düşük teklif veren kalfa veya müteahhidin ihaleyi almasına yol açabilirdi.

¹⁸ Ohannes ile ilgili daha geniş bilgi için bkz. Pamukciyan, *Zamanlar, Mekanlar, İnsanlar*, c. III, Haz. Osman Köker, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2003, s. 139.

¹⁹ Şenyurt, *a.g.e.*, s. 24-25.

²⁰ Şenyurt, *a.g.e.*, s. 50.

Aylık-maaş veya günlük-yevmiye sistemi ile *götürü* sistemi hakkında genel bir kanaat oluştuğuna göre, Teşvikiye Camisi inşa görevinin neden Karabet'e verilmiş olabileceği ve cami inşasının hangi yöntemle gerçekleştirildiği meselesini tartışabiliriz. Teşvikiye Camisi'nin Karabet'e yaptırılması, kendisinin "*ebniye-i hümayün kalfası*" olmasıyla açıklanabilir. Yani, inşaat zaten ya Karabet'e veya onunla aynı pozisyonu paylaşan bir başkasına yaptırılacaktı. Ancak caminin inşa biçimi "*götürü*" sistemine benzemekle birlikte, bu usulün şartları pek gerçekleşmiş gibi de gözükmemektedir. Çünkü götürü de, inşaat ihaleleri eksiltme (münakasa)²¹ yapılarak sabit bir fiyatla, en az fiyat veren kişiye verilmekteydi. Teşvikiye Camisi'ne saha ziyareti ve keşif için giden Karabet inşaat için bir fiyat vermiş, bu fiyat üzerinden inşaatın yapımı kendisine verilmiştir. İnşaatın yapımı için başka talipliler çıktığına dair herhangi bir belge-bilgi de yoktur.

Telaftuz edilen 265.191 kuruş,²² belli bir görüşme sonucu varılan anlaşmanın bir sonucu olabilir. Eğer öyleyse götürü usulü kısmen gerçekleşmiş sayılabilir. Götürü usulüyle yapılan inşaatlarda bina eminleri ile mimar-kalfalar binaları ya kendi birikmiş sermayeleri ile yahut bir sarraftan borç alarak yapmaktaydılar. Ancak Karabet, Teşvikiye Camisi'ni yaparken bir sarraftan borç almak veya kendi sermayesini kullanmak zorunda kalmamış, kendisine saha ziyaretinden yaklaşık bir ay sonra, yani 19 Safer 1270/21 Kasım 1853 tarihinde 75.000 kuruş, 20 Şevval 1270/16 Temmuz 1854 tarihinde de 100.000 kuruş olmak üzere toplamda *ale'l-hesap* (nakit-avans) olarak 175.000 kuruş nakit para aktarılmıştır.²³ Bu durumda Karabet'in Teşvikiye Camisi inşaatında fazla bir risk almadan "*ebniye-i hümayün*" kalfası olmasının kendisine verdiği avantajla yaptığı, bundan dolayı inşaatı bir yıl gibi kısa bir sürede tamamladığı ortaya çıkmaktadır.

Karabet için *mimar-kalfa* kavramını kullanmamızın sebebi ise, cami için saha ziyaretine giden, keşfi hazırlayan ve inşaatı yapan kişinin Karabet olması, muhtemelen caminin keşiften uygulamaya kadar giden süreçteki ara bir görev olan tasarım ve projelendirmeyi de kendisinin yaptığını tahmin etmemizden kaynaklanmaktadır.

Teşvikiye Camisi'nin *mimar-kalfası* Karabet, yaptığı keşif neticesinde bu inşaatın 265.191 kuruşa yapılabilceği kanaatindeydi,²⁴ ancak inşaat bittiğinde ortaya çıkan maliyet ise 317.989 kuruşa ulaşmıştı.²⁵ Karabet'in tahmini hesabı ile gerçek maliyet arasındaki farkın 52.798 kuruş olduğu görülmektedir. Bu durumda gerçek maliyet, Karabet'in tahmininin 1/6 kadar fazlasıdır. Bu farkın kabul edilebilir olup olmadığını anlamak için, çağdaş yapıların keşif sırasındaki hesaplamalarıyla, inşaatın tamamlanmasından sonra ortaya çıkan gerçek maliyetin karşılaştırılmasına bakmak gerekecektir.

²¹ Bu sistemle ilgili ayrıntılar için bkz. Can, a.g.e., s. 65-71.

²² VGMA, Defter No: 999, s. 117.

²³ BOA., Hazine-i Hassa Defter No: 15181.

²⁴ VGMA, Defter No: 999, s. 117; Defter No: 1000, s. 10; Defter No: 1002, s. 51.

²⁵ VGMA, Defter No: 999, s. 135; Defter No: 1799, s. 24 ; Defter No: 1800, s. 22.

Teşvikiye Camisi'nde Kullanılan Yapı Malzemeleri

Bu kısımda Teşvikiye Camisi'nde kullanılan inşaat yapı malzemeleri çeşit ve türlerine göre başlıklar altında düzenlenmiştir. Ayrıca Başbakanlık Osmanlı Arşivi 15.181 numaralı Hazine Hazine-i Hassa defterine göre yapı malzemeleri ile ilgili tablolar hazırlanmış, değerlendirmeler bu tablolara göre yapılmıştır.

1. Ahşap İnşaat Malzemeleri (Keresteler)

Yukarıda Teşvikiye Camisi'nin kargir ve som küfeki taşından yapılmasının planlandığı belirtilmişti. Ancak bir inşaat tamamen kargir olarak yapılsa bile, döşeme, merdiven, çatı gibi birimler için ahşap kullanılması kaçınılmazdır. Ayrıca cami yapılırken kurulacak iskele malzemesi ile kalıplarının ahşaptan olacağı kesindir. Yine kaba inşaat bittikten sonra yapılan kapı ve pencere gibi parçalar için de ahşap malzeme kullanılacağı aşikardır.

Tablo 1'den anlaşılabileceği üzere, inşaatla kullanılmak üzere satın alınan ağaçlar işlenmiş birer kereste niteliğindedir. Bu ağaçların inşaatın hangi bölümlerinde ne amaçla kullanıldığı meselesi tarihçiliğin dışında, farklı bir uzmanlık alanı olduğundan dolayı burada ayrıntıya girilmeyecektir. İnşaatla kullanılmak üzere satın alınan ağaçlardan bir kısmı *gürge* ve *meşe* gibi umumun bildiği ağaçlardır. Kerestelerin bir kısmı ise, bulunduğu yörenin ismi ile, *Sinop latası*, *Bartın yolması*, *Akyazı*, *Akçaşehir kızaklığı*, *Sinop poyralığı*, *Venedik koğu* gibi isimlerle anılmaktadır. Bu keresteler kalfa ve ustaların talep ettiği şekilde farklı ebat ve ölçülerde testere veya hızar gibi aletlerle kesildiği veya hazır bulundurulduğu için; *tahta*, *taban*, *kalas*, *kızaklık* gibi isimlerle anılmıştır.

Ayrıca bir kısmı baltalarla çaplandığı için; *çap yeni dünya*, *çap sardın*; bir kısmı kabukları çıkarılmış ve daire biçiminde kesilmiş olduğu için *seren* adı ile anılan kerestelerdir. Ayrıca ağacın çıralı olup olmadığına göre, *çıralı eğricek*, *çıralı sardın* olarak adlandırılanlar da vardır. Bu ahşap malzemelerin İstanbul'daki kereste türü malzemelerin satıldığı yerlerden mi satın alındığı, yoksa bulunduğu bölgelerden sipariş usulü ile mi getirildiği hususunda kesin bir şey söylenememekle birlikte, İstanbul'daki esnaftan temin edilmiş olma olasılığı yüksektir.

Satın alınan keresteleri fiyat bakımından değerlendirmek gerekirse; birim fiyat bakımından en ucuz malzemenin 20 paraya satın alınan *Akyazı* tabir edilen kereste, en pahalısının ise 40 kuruşa satın alınan *11 zira taban* ile *kebir kalas koğu* olduğu söylenebilir. Kendi içinde en fazla ücret ödenen malzeme 7.500 kuruşla *Sinop latası* olurken, en az bedel ise 250 kuruşla *çap yeni dünya* için ödenmiştir.

Keresteler için toplam 53.511 kuruş ödenmiş olup, bu toplam inşaat giderleri içinde 1/6 gibi bir orana tekabül etmektedir. İnşaatla kullanım durumuna göre, 3.560 adetle *çıralı eğricek* en fazla, 10 adet ile *çap yeni dünya* en az kullanılan kereste malzemesi olmuştur. Son olarak bu mevzuda kullanılan kereste türünün 19 farklı kalemden müteşekkil olduğu söylenebilir.

Tablo 1: Kereste çeşitleri, miktarı, birim ve toplam fiyatları

S.N.	Malın cinsi	Miktarı (adet)	Birim fiyat (kr-pr)	Fiyatı (kr)
1-	Gürgen tahtası	2.560	2	5.120
2-	6 zira kuşak kütüğü	28	20	560
3-	11 zira taban	35	40	1.400
4-	Sinop latası	315	20	6.300
5-	Habal koğuşu	85	10	850
6-	Yarım yeni dünya	125	15	1.875
7-	Çıralı eğricek	3.560	50 para	4.450
8-	Bartın yolması	50	12	600
9-	Çap yeni dünya	10	25	250
10-	Çifte dolap	180	6	1.080
11-	Akyazı	1.200	20 Para	600
12-	Meşe kirişi	40	20	800
13-	Akçaşehir kızaklığı	1.560	3	4.680
14-	Sinop poyralığı	891	6	5.346
15-	Kebir kalas koğuşu	31	40	1.240
16-	Çıralı sardın (sarun)	2.500	3	7.500
17-	Kebir (büyük) çab sardın	870	6	5.220
18-	Seran kebir (büyük) kirişi	316	15	4.740
19-	Venedik koğuşu	50	18	900
Toplam				53.511

2. Çivi Fiyatları (Mismar)

Osmanlı zamanında çivi, *mismar* olarak adlandırılmaktaydı. Teşvikiye Camisi'nin inşaatında *mismâr-ı mahlût*, *mismâr-ı sâşi* ve *mismâr-ı karfiçe* olmak üzere üç çeşit çivi kullanılmıştır. *Mismâr-ı mahlût* çeşitli boyut ve biçimlerde karışık çivi²⁶ olarak tanımlanabilir. *Mismâr-ı sâşi*'nin nasıl bir çivi olduğu hakkında bir malumat edinilememiştir. *Mismâr-ı karfiçe* ise, çekme demirden geniş başlı, orta boy çivi olarak adlandırılmıştır. İnşaatla toplam 1.111 kıyye, bugünkü hesaplamalarla yaklaşık 1.424,5 kg. çivi kullanılmış, çiviler için 4.832,5 kuruş ödeme yapılmıştır. Ortalama olarak bir kilo çivi 3,3 kuruşa gelmiştir.

Tablo 2: Çivi (mismar) çeşitleri, miktarı, birim ve toplam fiyatları

S.N.	Malın Cinsi	Miktarı (kıyye)	Birim (kuruş)	Fiyatı (kr)
1-	Mismar-ı mahlut	675	3,5	2.362,5
2-	Mismar-ı sâşi ?	320	5	1.600
3-	Mismar-ı karfiçe	116	7,5	870
Toplam		1111		4.832,5

²⁶ Neslihan Sönmez, *Osmanlı Dönemi Yapı ve Malzeme Terimleri Sözlüğü*, Yem Yayın, İstanbul, 1997, s. 78-79.

3. Tuğla

Tuğla, duvar, kemer, tonoz ve kubbe gibi yapı elemanlarının örgüsünde kullanılan; toprak hamurunun kalıplara dökülüp kurutulduktan sonra harman ocağı veya gelişmiş fırınlarda pişirilmesiyle elde edilmektedir.²⁷ Osmanlı Devleti'nde Orhan Bey döneminden itibaren çeşitli dini-mimari yapılarda çeşitli tür ve ebatlarda tuğlalar kullanılmıştır.²⁸

Tablo 3'te görüldüğü üzere Teşvikiye Camisi'nde *dest-gâh*, *çarşı*,²⁹ *minare*, *orta battal*, *kebir battal* ve *beylik*³⁰ olmak üzere altı çeşit tuğla kullanılmıştır. III. Mustafa zamanında inşa edilen Ayazma Camisi İnşaatı'nda ise, *beylik*, *harcı çarşı*, *topaç*, *çar köşe*, *kebir kubbe tuğlası*, *kuzu tuğla* ve *beylik çarşı tuğla* olmak üzere yedi çeşit tuğla kullanıldığı görülmektedir.³¹ Bu durumda Teşvikiye Camisi ile Ayazma Camisi'nde benzer ve farklı türde tuğlalar kullanıldığı anlaşılmaktadır. Teşvikiye Camisi'nde kullanılan tuğlalar kullanım yerine göre *dest-gâh* ve *minare* şeklinde tasnif edildiği gibi, *orta battal* ve *kebir battal* diye büyüklüklerine göre de sınıflandırılabilir. Hüsrev Tayla'nın da isabetle belirttiği üzere, minarelerde çoğunlukla özel tuğlalar kullanılmaktadır. Minareler ve almasıık duvarlardaki sırsız tuğlalarda dekoratif motifler bol miktarda kullanılmaktadır.³² Tuğlaların fiyatlandırılması tane hesabı üzere olabileceği gibi "*binlik*" olarak da yapılabilmektedir. Nitekim *dest-gâh tuğlası*nın bin tanesi 220 kuruş olarak fiyatlandırılmıştır. Diğer tuğlalar ise tane olarak fiyatlandırılmıştır. En pahalı tuğla 40 para yani 1 kuruşa denk gelen *kebir battal tuğla* iken en ucuzu *beylik tuğla*dır. Çeşitli boyutlarda 107.320 adet tuğla için 27.124 kuruş ödeme yapılmıştır.

Tablo 3: Tuğla çeşitleri, miktarı, birim ve toplam fiyatları

S.N.	Malın Cinsi	Miktarı (adet)	Birim (kr-pr)	Fiyatı (kr)
1-	Dest-gâh tuğlası	82.800	1.000 adeti 220 kr.	18.216
2-	Çarşı tuğlası	8.500	10 pr.	2.125
3-	Minare tuğlası	7.600	20 pr.	3.800
4-	Orta battal tuğlası	2.000	20 pr.	1.000
5-	Kebir (büyük) battal tuğlası	1.200	40 pr.	1.200
6-	Beylik tuğlası	5.220	6 pr	783
	Toplam	107.320		27.124

²⁷ Sönmez, a.g.e., s. 106.

²⁸ Hüsrev Tayla, *Geleneksel Türk Mimarisinde Yapı Sistem ve Elemanları*, Cilt: I, İstanbul, 2007, s. 83 vd.

²⁹ Özel harmanlarda üretilerek serbest piyasada satılan, duvar ve kemer örgüsünde kullanılan bir tuğladır. Sönmez, a.g.e., s. 107.

³⁰ Devletin kurup işlettiği harmanlarda üretilerek öncelikle resmi inşaatlarda kullanılan tuğladır. Sönmez, a.g.e., s. 107.

³¹ Sadi Bayram-Adnan Tüzen, "İstanbul Üsküdar Ayazma Camii ve İnşaat Defteri", *Vakıflar Dergisi*, Sayı: 22, Ankara, 1991, s. 227.

³² Tayla, a.g.e., s. 81.

4. Demir (Ahen)

Demir günümüz yapılarında olduğu gibi, geleneksel Osmanlı mimarisinde de kullanılmış ve mimarinin gelişiminde önemli katkılar sağlamıştır. Osmanlılarda demir teknolojisi ile ilgili ilk bulgular Yıldırım Bayezid dönemine kadar gider. XIX. yüzyılda sanayide normal profil putrel ve diğer demirlerin kırı olarak kullanılması ile kargir binalarda "volta" ismi verilen tuğla döşemeler yapılmıştır.³³ Ne var ki, Teşvikiye Camisi'nin inşaatında demir kullanılmadığından Tayla'nın bahsettiği bu sistemden bu camide faydalandığından söz edilemez. Bu durum tablo 4'ten rahatça anlaşılabilir.

Belli ki demir burada sadece pencere ve avlu muhafazalarında çerçeve amaçlı kullanılmıştır. Bu durumda demirin Teşvikiye Camisi'nin ana yapı elemanlarından biri olduğu söylenemez. Halbuki XVIII. yüzyılın ikinci yarısında inşa edilmiş olan Nuru Osmaniye Camisi'nde 755.560 kıyye (968.850 kg.) ham demir kullanıldığına bakılırsa iki caminin sağlamlık açısından mukayese yapılabilir. Ayrıca parmaklık ve avlu kenarları için kullanılan 4.000 kıyye (5.129 kg.) miktarındaki demir bu hesabın dışında tutulmuştur.³⁴ Teşvikiye Camisi parmaklık ve avlusunda kullanılan demir 3.557 kıyyedir (4.561 kg.). Bu miktar Nuru Osmaniye'de kullanılan parmaklık ve avluda kullanılan demir miktarıyla hemen hemen yakındır. Nuru Osmaniye'deki 450 kıyyelik (577 kg.) fark iki caminin büyüklük farkıyla açıklanabilir.

Tablo 4: Demir (ahen) çeşitleri, miktarı, birim ve toplam fiyatları

S.N.	Malın Cinsi	Miktarı (kıyye)	Birim Fiyatı	Fiyatı (kr)
1-	Demir şebeke parmaklığı	2.687	5	13.435
2-	Demir kenar ve zıbanaları	870	3	2.610
	Toplam	3557		16.045

5. Çeşitli Boyalar

Osmanlılarda boya, deri ve dokuma sanayinde kullanıldığı gibi inşaat alanlarında da kullanılmaktaydı. Sadece boyalar değil, boyanın inceltilmesi ve bunun gibi işlerde kullanılan malzemeler de önemli olup, boya kategorisi altında tasnif edilirdi.

Tablo 5: Boya malzemesi çeşitleri, miktarı, birim ve toplam fiyatları

S.N.	Malın Cinsi	Miktarı (kıyye-dirhem)	Birim Fiyat	Fiyatı
1-	Revgan-i neft	65	15	975 ³⁵
2-	Revgan-i bezir	59,5	12	714
3-	Ağa İsfidac	138	9	1242
4-	Kalay İsfidac	12	12	144
5-	Kaba isfidac	78	20 pr.	39
6-	Fil ?	214	10 pr.	53,5

³³ Tayla, a.g.e., s. 134.

³⁴ Pia Hochhut, *Die Moschee Nuruosmaniye in Istanbul*, Klaus Schwarz Verlag, Berlin, 1986, s. 64.

³⁵ Sonuç 975 çıkması gerekirken, 978,5 yazılmıştır.

7-	Tutkal	20	7	140
8-	A'lâ sarı	2,5	25	62,5
9-	A'lâ yeşil	2,300	30	82,5
10-	Sülûğen	10	8,5	85
11-	Civit	20	10 pr.	5
12-	Sandal	2	80	160
	Toplam	623,300		3.702,5

Teşvikiye Camisi inşaatında da çeşitli boya ve boya malzemeleri kullanıldığı görülmektedir. Bunlardan, Sakız ağacı veya çam türü ağaçlardan sızan “*terementin*”ın damıtılmasıyla elde edilen *neft yağı*, Osmanlılar döneminden beri boya, vernik, mum ve cila üretiminde inceltici ya da çözücü olarak kullanılmaktaydı. *Bezir yağı* ise, keten tohumunun ezilip sıkılmasıyla çıkan yağın belli bir sıcaklıkta ısıtılmasıyla elde edilir, boya ve vernik yapımında kullanılırdı.³⁶ Bir de bezir yağı ile neft yağının katılmasıyla elde edilen; kırmızı boya yapımı ile demirin pastan korunması için kullanılan kırmızı renkli astar bulunmaktadır. Neft ve bezir yağı boya malzemeleri içinde en çok kullanılan maddeler arasında bulunduğu, tablo 5'ten rahatça anlaşılabılır.

Boya malzemeleri içinde en çok kullanılan maddelerden birisi de belgelerde *isfidâc* olarak geçen *üstübeçtir*. *İsfidâc*, pigment olarak beyaz boya yapımında, boyaların yoğunluğunu artırmada, yahut günümüzde yağlı boya ve macunlarda dolgu malzemesi olarak kullanılan, beyaz renkli ve çok örtücü bir madeni tozun genel adıdır.³⁷ Teşvikiye Camisi'nde *a'lâ*, *kalay* ve *kaba* olmak üzere üç çeşit *isfidâc* kullanılmıştır. Camide *fil* adı verilen bir boya ya da boya maddesi daha vardır. Tablo 5'ten, muhtemelen ahşap malzemelerin yapıştırılmasında, deri ve kıkırdak gibi hayvan maddeleri ile bazı bitkilerden çıkarılan, *tutkal* malzemesinin de kullanıldığı görülmektedir.

İnşaatta, *a'lâ sarı*, *a'lâ yeşil* ve *civit* olmak üzere üç çeşit boya kullanılmıştır. “*Civit*”, M.Ö. 3500'lerden beri kullanılan bir boya çeşididir. Çin, Yemen ve Hindistan'da yetişen ve “*civit otu*” adı verilen bitkilerin yapraklarından çıkarılan, çoğunlukla parlak koyu mavi, kırmızı, yeşil ve sarı renkleri de olabilen toz boyadır.³⁸ Tabloda, “*sandal*” olarak geçen malzemenin doğrudan bir boya mı yoksa boya ile ilgili bir madde mi olduğu tespit edilememiştir.

Tablo 5'e göre, Teşvikiye'de kullanılan toplam boya ve boya yapımında kullanılan malzemeler miktar olarak 623 kıyye 300 dirhemdir (yaklaşık 800 kg.). Bunlar içinde en az kullanılan 2 kıyye miktarı ile sandal iken, en fazla kullanılan 214 kıyye ile *fil*'dir. Aynı şekilde, en az kullanılan “*sandal*” 80 kuruşla en pahalı; en fazla kullanılan “*fil*” ve “*civit*” ise 10 para ile en ucuz malzeme olarak kayıtlara geçmiştir. Tüm boya ve malzemeleri için ödenen fiyat ise, 3.706 kuruştur.

³⁶ Sönmez, *a.g.e.*, s. 90.

³⁷ Sönmez, *a.g.e.*, s. 51.

³⁸ Mehmet Canatar, “Osmanlılarda Bitkisel Boya Sanayii ve Boyahaneler Üzerine”, *Osmanlı Araştırmaları*, Sayı: 18, İstanbul, 1998, s. 92; Sönmez, *a.g.e.*, s. 38.

6. Kiremit ve Kurşun

Yağan yağmur ve karla, soğğun binayı etkilememesi için inşaatlarda pişmiş topraktan yapılan kiremit kullanılmaktadır. Ayrıca büyük ve küçük kubelerle tonozlarda ise, kurşun kullanılmaktadır.

Tablo 6: Boya malzemesi çeşitleri, miktarı, birim ve toplam fiyatları

S.N.	Malın Cinsi	Miktarı	Birim fiyat (kr)	Fiyatı
1-	Kiremid	15.000 adet	75 (her bini)	1125
2-	Külçe kurşun	267 kıyye	3,5	934,5
3-	Cedid kurşun	32 elvah 604 kıyye	4	2416
Toplam				4.475,5

Teşvikiye Camisi inşaatında 15.000 adet kiremit kullanılmıştır. Bu kiremitler, tuğlaların bir kısmında yapıldığı gibi binlik olarak satılmaktadır. Satın alınan kiremitlerin bin tanesi için 75 kuruş olmak üzere, toplam 1.125 kuruş ödeme yapılmıştır.

İnşaatla kurşun olarak, 267 kıyye (342,3 kg.) "külçe" ve 604 kıyye (774,5 kg.) "cedid" kurşun kullanılmıştır. Bunlar için toplam 4.475,5 kuruş ödeme yapılmıştır. Külçe kurşunun kıyyesi 3,5 kuruştan, cedid kurşunun kıyyesi ise 4 kuruştan satın alınmıştır.

7. Kireç, Moloz ve Malta Taşı

Kirecin temel maddesi CaO (Kalsiyum oksit) tir. İnşaat işlerinde kullanılabilmesi için söndürülmesi gerekir. Geleneksel usule göre, kireç yapıya başlanmadan önce özel bir düzenle söndürülerek açılmış olan kuyuya akıtılır ve en az üç ay, daha iyisi bir yıl sonra kullanılır. Bu şekilde söndürülmüş kirecin içinde sönmemiş parçalar kalmamış olurdu.³⁹ Moloz ise, duvar örgüsünde veya değişik amaçlarla ocaktan çıktığı şekliyle düzeltilmeden kullanılmaktaydı.⁴⁰ Sözgelimi, Nuru Osmaniye Camisi inşaat temelinde iki kat kireç ve bir kat horasan ile birlikte moloz taşı da doldurulmuştu.⁴¹ Malta taşı ise, Malta adasından çıkarılan ve kolayca yontulup kesilebildiği için avlu, bahçe ve mutfak döşemelerinde kullanılan, sarıca renkli yumuşak bir taş cinsidir.

Tablo 7: Kireç, moloz ve Malta taşı miktarı, birim ve toplam fiyatları

S.N.	Malın Cinsi	Miktarı	Birim Fiyat	Fiyatı
1-	Kireç bahası (kantar)	3567 kantar	6,5	23.185
2-	Seng molazı	7216 çeki	2,5	18.040
3-	Malta taşı	120 kıt'a	6	720
4-	Toplam			41.945

Tabloda da görüleceği üzere kireç kantarla, moloz taşı ise çeki ile ölçülen malzemelerdendir. Teşvikiye Camisi inşaatında 3.567 kantar kireç için

³⁹ Tayla, a.g.e., s. 153.

⁴⁰ Sönmez, a.g.e., s. 98.

⁴¹ Ahmed Efendi, *Tarih-i Câmî-i Şerîf-i Nûr-ı Osmânî (Tarih-i Osmânî Encümeni Mecmu'ası'nın İlavesidir)*, Hilâl Matbaası, Dersaadet, H. 1335, s. 9.

23.185 kuruş; 7.216 çeki moloz taşı için 18.040 kuruş; 120 kıt'a Malta taşı için ise 720 kuruş olmak üzere, toplam 41.945 kuruş ödeme yapılmıştır.

8. Çeşitli Taş Fiyatları

İnşaat için satın alınan taşlar iki kategoride tasnif edilmiştir. Birincisi, moloz taşı ile Malta taşıdır. İkinci kategorideki taşlar ise, mihrap, hünkar sahanlığı, tarih taşı, abdesthane taşı, eteklik, kaban döşemesi, küfeki, un taşı?, çeşme ve minare takımı gibi taşlardır.

Tablo 8: Çeşitli taşların miktarı, birim ve toplam fiyatları

S.N.	Malın Cinsi	Miktarı	Birim fiyat	Fiyatı
1-	Mihrap taşı			2.500
2-	Hünkar sahanlığı	18,5		2.160
3-	Tarih taşı	3		312
4-	Abdesthane taşı	5,19	150	874,5
5-	Eteklik	2		270
6-	Seng-i küfekiden kaban döşemesi	97	40	3.880
7-	Sengi küfeki	716	9	6.444
8-	Untaşı ?	26 ocak	20	520
9-	Çeşme takımı	1 kıtaat		5.000
10-	Minare takımı			2.000
	Toplam			23.960

Cami ve mescit gibi ibadet yerlerinde kible duvarında bulunan, cemaatle namaz kılınırken imamın önünde durduğu, zeminden biraz yüksek girintili yere mihrap denir. Cami ve mescitlerde esas durak olan mihrap çok sağlam yapıldığı için çok defa cami ve mescit yıkılsa bile mihrabı yerinde durur. Bu yüzden "*mihrabı yerinde*" deyimi, ihtiyarladığı halde güzelliği geçmemiş yaşlılar hakkında kullanılır ve "*camı yıkılsa bile mihrabı yerinde durur*" atasözüyle övülürler.

Tablo 8'deki verilere göre Teşvikiye Camisi'ne 2.500 kuruş bedel karşılığı mihrap taşı alınmıştır. Hünkar sahanlığı için hususi taş kullanılmış ve bunun için 2.160 kuruş ödeme yapılmıştır. Üç adet tarih taşı için ise 312 kuruş ödeme yapılmıştır. Bu durumda her bir tarih taşının fiyatı 104 kuruşa tekebül etmektedir. Abdesthane için de hususi taş kullanılmıştır. Ayrıca 5.000 kuruşa çeşme takımı ve 2.000 kuruşa minare takımı adlarıyla taşlar tedarik edilmiştir. Teşvikiye Camisi inşaatı için bu şekilde hususi taş parçaları kullanılmış ve 23.960 kuruş ödeme yapılmıştır.

9. Cam Fiyatları

Bir maden olarak tanımlanan camın yapımında, camlaştıran, ergitici, sabitleştirici ve ara olmak üzere dört çeşit madde kullanılmıştır. Camın ilk bulunuşu M.Ö. 3000'li yıllara kadar gitmektedir.⁴² Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarından itibaren dini-mimari eserlerde cam kullanılmıştır.

⁴² Tayla, a.g.e., s. 141-142.

XIX. yüzyılın ortalarında Sultan Abdülmecid tarafından inşa ettirilen Teşvikiye Camisi'nde çeşitli boyutlarda camlar kullanıldığını görmekteyiz.

Tablo 9: Camların miktarı, birim ve toplam fiyatları

S.N.	Malın Cinsi	Miktarı	Birim Fiyatı	Fiyatı (kr)
1-	Yirmilik cam	88 kıt'a	300 pr.	660
2-	Otuzluk cam	46 kıt'a	200 pr.	230
3-	Kırklık cam	132 kıt'a	150 pr.	495
4-	Onbeşlik cam	82 kıt'a	400 pr.	820
	Toplam	348		2.205

Tablo 9'da görüleceği üzere, burada, *on beşlik, yirmilik, otuzluk ve kırklık* camlar olmak üzere boyut itibarıyla dört tür cam kullanılmıştır. Cam fiyatlarının her bir kıt'ası 40 kuruşun üzerinde olmasına rağmen birim fiyatlar kuruş üzerinden değil de, para üzerinden değerlendirilmiştir. Camide farklı boyutlarda toplam 348 kıt'a cam kullanılmış olup, bunlar için 2.205 kuruş bedel ödenmiştir.

10. Çilingir Aletleri

Kilit, anahtar ve buna benzer ince demir işleri ile ilgili malzemeler çilingir aletleri olarak tavsif edilmiştir.

Tablo 10: Çilingir malzemelerin miktarı, birim ve toplam fiyatları

S.N.	Malın Cinsi	Miktarı	Birim Fiyatı	Fiyatı
1-	Pirinç tablalı kümha?	7 kıt'a	35	245
2-	Pirinç sürme	1 kıt'a		20
3-	Demir kümha?	3 kıt'a	20	60
4-	Demir sürmeli çerçeve	2 kıt'a	15	30
5-	Harc-ı dolap kilidi	2 kıt'a	6	12
6-	Çarklı oda kapı kilidi	1 kıt'a		12
7-	Mandal başı zenbure	1		4
8-	Vasat (orta) kapı kilidi	1		25
9-	Pirinç Mabeyn kümha ?	1		30
10-	Hazine kilidi	1		20
11-	Parmaklık kapı kilidi	2	50	100
12-	Pirinç oda kapı kilidi	1		120
13-	Pirinç orta kapı sürmesi	1		50
14-	Sokak kapı takımı	3		440
15-	Kebir (büyük) pirinç top	4	25	100
16-	Yuvarlak oda kapı topu	12	7	84
	Toplam			1.352

Teşvikiye Camisi'nde bulunan dolap ve kapı kilitleri için çoğunluğu pirinç ve demir malzemeler kullanılmıştır. Malzemeler sadece kilit ve anahtarlar olmayıp, doğrudan bunlarla ilgili pirinç kapı topu gibi malzemeler de kullanılmıştır.

muştır. Malzemeler içinde en ucuzu 4 kuruşla *mandal başı zenburedir*. En pahalı malzeme ise, 440 kuruşla sokak kapı takımıdır. Çilingir kategorisinde satın alınan malzemeler için toplamda 1.350 kuruş ödeme yapılmıştır.

11. Doğramalar

Teşvikiye Camisi'nin doğramaları alınan kereste malzemeleri ile değil, dışarıdan hazır olarak satın alınmıştır. Doğrama diye ifade edilen şeyler pencere ve kapılar olmalıdır. Ancak bu malzemelerin hangi cins ağaçtan yapıldığına dair bir bilgi verilmemiştir. Cami minberi de hazır olarak satın alınmış ve 1.500 kuruş ödeme yapılmıştır. Üç parça sokak kapısı için 750 kuruş ödenmiştir. Sokak kapısı dış kısımda kalmasından dolayı daha sağlam malzemelerle yapılmış olmalı ki birim fiyatları daha yüksek olmuştur. Çerçeve, doğrama, minber ve sokak kapıları ile birlikte doğramaların meblağı 8.090 kuruş tutmuştur.

Tablo 11: Doğrama miktarı, birim ve toplam fiyatları

S.N.	Malın cinsi	Miktarı	Birim Fiyatı	Fiyatı
1-	Sandıklı çarçube	10 kıt'a	200	2.000
2-	Doğramaları	256 adet	15	3.840
3-	Minber-i şerif			1.500
4-	Sokak kapısı	3 kıt'a		750
	Toplam			8.090

12. Kurşun Boru ve Yedirme

Kurşun boru ve yedirme su tesisat işleriyle ilgilidir. Yedirme; sızdırmaları önlemek için boruları birbirine tutturmaya yarayan yağ, kireç ve kendir lifinden yapılmış macundur.

Tablo 12: Kurşun boru ve yedirme miktarı, birim ve toplam fiyatları

S.N.	Malın Cinsi	Miktarı	Birim Fiyat	Fiyatı
1-	Altı üzerine boru	12 kıt'a		360
2-	Yedirmesi	15 kıyye		120
3-	Kalay	200 dirhem		10
	Toplam			490

Su tesisatında 12 kıt'a altı üzerine boru tabir edilen boru kullanılmış ve 360 kuruş ödenmiştir. Bu durumda her bir borunun fiyatı 30 kuruşla tekabül etmiştir. Bu borularda kullanılmak üzere 15 kıyye (19,2 kg) yedirmeye 120 kuruş ödenmiştir. 200 dirhem kalay için de 10 kuruş ödenmiş, böylece toplamda bu işler için 490 kuruş ödeme yapılmıştır.

13. Dökme Malzeme

Dökmecilik, madenleri eritip kalıba dökmek suretiyle çeşitli eşyalar yapma zanaatı olarak tavsif edilebilir. Bu kategoride satın alınan malzemeler, 3 adet *bakır çeşme musluğu*, 2 adet *darp lülesi*, 2 adet de *pirinç kapı topudur*. Bu malzemeler için 369 kuruş ödeme yapılmıştır.

Tablo 13: Dökme malzeme miktarı, birim ve toplam fiyatları

S.N.	Malın Cinsi	Miktarı	Birim Fiyat	Fiyatı
1-	Nühas (bakır) çeşme musluğu	3	25	75
2-	Darb lülesi	2	27	54
3-	Pirinç kapı topu	2	120	240
	Toplam			369

14. Yıldız Uygulaması

Burada yıldız konulmasından maksat, adı geçen yerler üzerine altın varak uygulanması veya buralarda altın varak kullanılmasıdır.

Teşvikiye Camisi'nde mahfel-i hümayun parmaklığına, alem ve şamdanlara, nişan ve çeşme taşları ile mihraba bu işlem yapılmıştır. Mahfel-i hümayun parmaklığına 500, alem'e 150, şamdanlara 400, nişan-çeşme taşları ile mihraba 2.100 kuruş olmak üzere, toplamda bu uygulamalar için 3.150 kuruş ödeme yapılmıştır.

Tablo 14: Yıldız uygulaması fiyatları

S.N.	Malın Cinsi	Miktarı	Birim Fiyat	Fiyatı
1-	Mahfel parmaklık			500
2-	Alemi			150
3-	Şamdanlara			400
4-	Nişan taşları ve çeşme tarihi ve mihrap			2.100
	Toplam			3.150

15. Oymacılık

Şebeke, demir kafes veya parmaklığa denilmektedir. Burada şebeke ile kafes ayrı olarak tasnif edilmiştir. Anlaşılan o ki, Teşvikiye Camisi'nin kafes, parmaklık ve şamdanları üzerinde oymacılık sanatı icra edilmiştir. Şebeke, kafes ve şamdanlar için 665 kuruş ödeme yapılmıştır.

Tablo 15: Oyma miktarı, birim ve toplam fiyatları

S.N.	Malın Cinsi	Miktarı	Birim Fiyat	Fiyatı
1-	Oyma şebeke	15	15	225
2-	Oyma kafesler	1		200
3-	Oyma şamdan	2	120	240
	Toplam			665

16. Teneke Tedariki

Teneke, üzeri kalaylanmış, beyaz görünümlü ince sac levha olarak tanımlanabilir. Boru, ibrik, su kabı gibi malzemelerin yapımında kullanılır.⁴³

Teşvikiye Camisi'nde teneke alımından bahsedilirken, *bir üzerine teneke boru, iki üzerine boru, teneke sandık, zenberek* ifadeleri kullanılmıştır. Burada kastedilen boru, çatıdan dışarı akıtılan ve oluklarda kullanılan borular olabilir. Camide tanesi 65 paradan 631 kıt'a *bir üzerine teneke boruya* 1.025

⁴³ Sönmez, a.g.e., s. 104.

kuruş ödeme yapılmıştır. *İki üzerine boru* için 120 kuruş, *teneke sandık* için 20 kuruş ve *zenberek* için 10 kuruş olmak üzere toplam 1.175 kuruş ödeme yapılmıştır.

Tablo 16: Teneke miktarı, birim ve toplam fiyatları

S.N.	Malın Cinsi	Miktarı	Birim Fiyatı	Fiyatı
1-	Bir üzerine teneke boru	631 kıt'a	65 pr.	1.025
2-	İki üzerine boru	120 kıt'a	40 pr.	120
3-	Teneke sandık	4 kıt'a	200 pr.	20
4-	Zenberek	2 kıt'a	200 pr.	10
	Toplam			1.175

17. Perakende Eşya Alımı

Perakende eşya kategorisi altında kaydedilen malzemeler Teşvikiye Camisi inşaatı için fevkalade önemli bilgileri ihtiva eder. Burada halat, menteşe, vida, taş, kum, keten, horasan, mermer kireci, alçı, küfe, kürek, ihlamur ve su fiçisi adıyla birbirinden farklı kategorilerde değerlendirilebilecek malzemeler bulunmaktadır.

Perakende malzemeleri analiz etmek gerekirse, inşaatla kıyyesi 5 kuruştan 517 kıyye (663 kg) halat kullanılmış ve halatlar için 2.585 kuruş harcanmıştır. Yine dolap, kapı ve pencereler için adeti 4 kuruştan 32 adet menteşe kullanılmış ve 128 kuruş ödeme yapılmıştır. Vidalar büyüklüklerine göre, *vida*, *kebir vida* ve *kebir battal vida* olmak üzere üç şekilde isimlendirilmiştir. Toplamda farklı ebatlarda 455 vida için 85 kuruş ödenmiştir. *Seng-i kabak* olarak adlandırılan kabak taşının ne tür ve boyutta bir taş olduğu ile ilgili bir malumat bulunmamaktadır. İnşaatla bu taşın 155 adet kullanılmış olup, karşılığında 465 kuruş ödenmiştir. İnşaatla kum olarak 217 ambar⁴⁴ *Darıca kumu* kullanılmıştır. 2.360 kıyye (3.026 kg) miktarındaki keten de azımsanmayacak türdeki inşaat malzemelerindendir.⁴⁵

Keten, saplarından çıkan ince iplik gibi lifleri sıvalarda, musluklarda ve kireçle karıştırılarak sıhhi tesisat künklerinde kullanılan, yağlı tohumlarından bezir yağı üretilen bir malzemedir.⁴⁶ İnşaatla harç olarak horasan kullanılmıştır. Horasan, kırılmış-öğütülmüş tuğla, kiremit, çömlek vb. pişmiş kil kökenli malzemedir. Yapısına göre ince veya kaba olarak nitelendirilebilir.⁴⁷ Horasanın iyi pişmiş tuğla ve kiremit kırıkları ile bir miktar kum ve kirecin çok iyi karıştırılarak yapıldığı, bu harcın uygun bir zaman dinlendirildikten sonra duvar ve sıva harcı olarak kullanıldığı bilinmektedir.⁴⁸ Teşvikiye'nin inşaatında ambarı 5 kuruştan 716 ambar miktarında *horasan* kullanılmış ve 3.580 kuruş ödenmiştir. Bu miktar perakende kategorisi altında yapılan ödemelerin en yükseğidir. İnşaatla 690 kile (884,7 kg) *mermer kireci* kullanılmış, kilesi

⁴⁴ İnşaatlarda taş, kum, çakıl türü şeyler için kullanılan 75 desimetre küplük bir ölçü birimidir.

⁴⁵ Tablo 17.

⁴⁶ Sönmez, a.g.e., s. 59.

⁴⁷ Sönmez, a.g.e., s. 49.

⁴⁸ Tayla, a.g.e., s. 156.

4 kuruştan 2.760 kuruş ödenmiştir. *Mermer kireci* adından anlaşılabilceği üzere mermer taşından elde edilmiş bir kireçtir. İnşaatın tam olarak hangi alanında kullanıldığını bilemiyoruz. 160 kile (205 kg) alçı için ise 560 kuruş ödenmiştir.⁴⁹

İnşaatteki malzeme taşıma işleminde kullanılmak üzere tanesi 2,5 kuruştan 220 küfe satın alınmış, bunun için 550 kuruş ödenmiş, tanesi 2,5 kuruştan 110 kürek satın alınıp 275 kuruş ödenmiş, 150 deste ihlamur için destesi 5 kuruştan 750 kuruş ödenmiştir. İnşaatla kullanılmak üzere 10 adet su fıçısı için ise 150 kuruş ödenmiştir. Perakende kategorisinde bulunan malzemelere ödenen toplam rakam 15.583 kuruştur.⁵⁰

Tablo 17: Perakende malzeme miktarı, birim ve toplam fiyatları

S.N.	Malın Cinsi	Miktarı	Birim Fiyatı	Fiyatı
1-	Halat	517 kıyye	5	2.585
2-	Cevizli ? menteşe	32	4	128
3-	Vida	300		30
4-	Kebir (büyük) vida	100		25
5-	Menteşe	2	4	8
6-	Kebir battal vida	55	1	55
7-	Seng-i kabak	155		465
8-	Darıca kumu	217 Anbar	6	1.302 ⁵¹
9-	Keten	2360 kıyye	1	2.360
10-	Horasan	716 anbar	5	3.580
11-	Mermer kireci	690 kile	4	2.760
12-	Alçı kile	160 kile	3,5	560
13-	Küfe	220	2,5	550
14-	Kürek	110	2,5	275
15-	Ihlamur	150 deste	5	750
16-	Su fıçısı	10 kıt'a	15	150
	Toplam			15.583⁵²

18. Eşyaların Nakliye Giderleri

Teşvikiye Camisi inşaatıyla ilgili, defterde satın alınan eşyalardan kireç, kum ve tuğlanın nakliye fiyatları belirtilmiştir. Satın alınan diğer malzemelerin nakliye fiyatları muhtemelen malzeme fiyatları içinde değerlendirilmiştir. İnşaat alanına kirecin kayıkla getirildiği aşıkardır.

Yine kum da *Darıca kumu* olduğuna göre boğazın öbür yakasına kayıkla geçirilmiş olmalıdır. Tuğlanın nereden getirildiği ile ilgili malumat yoktur. Kireç, kum ve tuğlaların nakliyesi 6.531 kuruş gibi ciddi bir meblağa tekabül etmektedir.

⁴⁹ Tablo 17.

⁵⁰ Tablo 17.

⁵¹ 1202 yazmış ama doğrusu 1302 olmalıdır.

⁵² 15.483 yazmış ama doğrusu 15.583 olmalıdır.

Tablo 18: Eşyaların nakliye fiyatları

S.N.	Malın cinsi	Miktarı	Birim fiyatı	Fiyatı
1-	Kireç kayık	71 kit'a	25	1.775
2-	Kum ambar	217 kıtaat	5	1.085
3-	Tuğla nakliyesi			3.671
	Toplam			6.531

Tablo 19: On yedi farklı kalemden gösterilen malzemelerin toplam fiyatları

S.N.	Toplam Malzeme Fiyatları	
1-	Kereste	53.511
2-	Çivi	4.832,5
3-	Tuğla	27.124
4-	Demir	16.045
5-	Boya	3.702,5
6-	Kiremit ve kurşun	4.475
7-	Kireç, moloz ve Maltataşı	41.945
8-	Çeşitli taşlar	23.690
9-	Cam	2.205
10-	Çilingir aletleri	1.352
11-	Doğramalar	8.090
12-	Kurşun boru ve yedirme	490
13-	Dökme	369
14-	Yaldız uygulaması	3.150
15-	Oymacılık	665
16-	Teneke	1.175
17-	Perakende Eşya	15.583
18-	Eşya Nakliyesi	6.531
19-	Çeşitli masraflar	3.549
	Toplam	218.484⁵³

Tablo 19'da görüldüğü üzere Teşvikiye Camisi'nin inşaat malzemeleri 218.484 kuruşa mal olmuştur. Ancak cami inşaatının tamamlanmasından sonra halı vb. gibi tefriş için yapılan harcamalarla ilgili malumat bulunmamaktadır. Belki tablo 19'da çeşitli masraflar kalemi adı altında bu harcamalar yapılmış olabilir.

Amele (İşçi) Ücretleri

1. Neccarlar

Dülger ve doğramacı esnafına *neccar* denilmektedir.⁵⁴ Neccarlar inşaatlarda iskelelerin kurulması, tavan, çatı, döşeme ve merdiven gibi işleri yapan işçi grubunu oluşturmaktadır.⁵⁵ Nuru Osmaniye Camisi'nin inşaat alanı içinde

⁵³ Muhasebe defterindeki malzeme fiyatları toplamı 217.989 kuruştur. Bizim ulaştığımız sonuç ile arasında 486 kuruş fark vardır.

⁵⁴ Fehmi Yılmaz, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Gökkuşbu, İstanbul, 2010, s. 497.

⁵⁵ Sönmez, a.g.e, s. 82.

kalan binaların yıkım sorumluluğunun elli kişilik *neccar* grubuna bırakılması onların çalışma alanlarının bilinenden daha geniş olduğunu gösterir.⁵⁶

Teşvikiye Camisi inşaatında çalışan *neccar*lara inşaat süresince 726 kişilik yevmiye ödenmiştir. Ancak verilerin elde edildiği defterin icmal oluşu, inşaatta çalışan *neccar*ların ne kadarının usta, kaçının amele olarak çalıştığı bilgilerine ulaşmaya engeldir. Elbette *neccar* grubuna yapılan toplam 10.166 kuruşluk ödeme önemli bir veri sayılabilir. Bundan hareketle ortalama bir *neccar* yevmiyesinin 14 kuruşa denk geldiği söylenebilir.⁵⁷

Teşvikiye Camisi'nde çalışan *neccar* grubunun aldığı yevmiyeyi daha anlaşılır hale getirmek için, Teşvikiye'den beş sene önce yapımına başlanan Ortaköy Camisi'nde çalışan *neccar*ların durumu ile mukayese edebiliriz. Ortaköy Camisi inşaatında çalışan 3 *neccar* ustası 20'şer kuruş, 25 kişiden müteşekkil diğer *neccar*lar ise 13'er kuruş yevmiye almaktaydılar.⁵⁸ Buradaki *neccar* grubuna o hafta içinde ödenen 385 kuruşu toplam *neccar* sayısına böldüğümüzde karşımıza çıkan rakam ise 13,75'dir. Yani Ortaköy Camisi'ndeki *neccar*lar ortalama 13,75 kuruş yevmiye almaktaydılar. Teşvikiye Camisi'nde çalışan *neccar*ların ortalama 14 kuruş aldıkları gerçeğinden hareketle her iki camide çalışan *neccar* grubunun hemen hemen aynı yevmiyeyi aldıkları sonucuna ulaşılmaktadır.

2. Siliciler (Siliciyân)

Siliciyân olarak geçen grup hakkında teknik sözlüklerde ve kamuslarda herhangi bir malumat yoktur. Bu inşaat grubu muhtemelen taş silme işlemlerini yürütmekteydi. *Silici* grubunun inşaat süresince toplam 370 yevmiyesi bulunmaktadır. Bu grup toplamda 5.450 kuruş ücret aldığına göre, kişi başına ortalama yevmiye 14,7 kuruşa denk gelmektedir.⁵⁹ Teşvikiye Camisi inşaatında *siliciler* grubunun aldığı yevmiye *neccar*lar grubuna göre daha fazla olduğu görülmüştür. Süleymaniye Camisi, Nuru Osmaniye Camisi, Ayazma Camisi gibi camilerde *silici* esnafı adı altında bir grup yoktur. Kuvvetle muhtemel bu vazifeyi *sengtraşlar* yürütüyorlardı.

Ortaköy Camisi inşaatında çalışan *siliciler* 12 kuruş yevmiye almaktaydılar.⁶⁰ Yani *silici* yevmiyesi *neccar* yevmiyesinden 1 kuruş daha düşüktür. Teşvikiye Camisi'nde *siliciler* *neccarlardan* daha yüksek yevmiye alırken, Ortaköy Camisi'nde daha düşük ücret almaktaydılar.

3. Taşçılar (Taşçıyân)

Osmanlı inşaat örgütlenmesinde taşçılar *sengtrâşân* veya *taşçıyân* olarak isimlendiriliyorlardı. Sözgelimi, Nuru Osmaniye Camisi'nde *sengtrâşân*⁶¹,

⁵⁶ Ahmed Efendi, a.g.e., s. 7.

⁵⁷ Tablo 20.

⁵⁸ EV.d 13666. Bu veriler Ortaköy Camisi'nin bir haftalık yevmiye defterinden alınmıştır. Yani tüm inşaat sürecini kapsamamaktadır.

⁵⁹ Tablo 20.

⁶⁰ Ev.d 13670.

⁶¹ Hochhut, a.g.e., s. 71.

Ayazma Camisi'nde ise *taşcıyân*⁶² olarak adlandırılmışlardır. Taşçılar grubu taş işleme ve taş yontma işlerini yaparlardı. Bazı inşaatlarda kesme taşlar ve mermerler üzerinde, onları işleyen taşçı grubuna özgü yay, çatal, çekiç, burgu, bayrak yıldız vb. işaretler bulunurdu.⁶³

Teşvikiye Camisi'nde bu grup *taşcıyân* olarak isimlendirilmiştir. Taşçılar, cami inşaatı süresince 67 yevmiyeye karşılık 1.020 kuruş ücret almışlardır. Bu veriden hareketle bir taşçı yevmiyesinin 15,2 kuruş olduğu, kişi başına düşen yevmiye miktarının *neccar* ve *siliciler*den daha yüksek olduğu görülmektedir.⁶⁴

4. Perdahçılar (Perdahcıyân)

Perdaht, maden ahşap, taş veya sıvalı bir yüzeyin üzerine sert bir madde ya da alet sürterek onu düzleştirip parlatma, pürüzsüz hale getirme işidir.⁶⁵ Nuru Osmaniye, Ayazma ve Ortaköy camileri inşaatlarında perdahçılarla ilgili herhangi bir bilgi yoktur.

Teşvikiye Camisi inşaatında bu grup 28 yevmiyeye karşılık 280 kuruş almıştır. Buna göre, bir *perdahçı* yevmiyesi 10 kuruşa karşılık gelmiştir.⁶⁶

5. Hamamcılar (Hamamcıyân)

Hamamcılar, taş duvar derzlerinin su geçirmemesi için ketenli harç ile sıvanıp perdahlanması işini yapan ve özellikle hamam, sarnıç, su yolları inşaatında uzmanlaşmış işçiler grubudur.⁶⁷

Teşvikiye Camisi inşaatında en fazla yevmiyesi olan gruplardan birisi de *hamamcılardır*. 820 yevmiyesi bulunan hamamcılar buna karşılık 11.020 kuruş ücret almışlardır. Muhtemelen hamamcıların *hamamcıbaşı* adlı bir sorumluları da vardı. Ancak bütün gruplarda olduğu gibi bunlarda da bu konuda bir ayrıma gidilmemiştir. İnşaatla çalışan *hamamcılar* grubunda ortalama kişi başına yevmiye 13,4 kuruştur. Ortaköy Camisi inşaatında çalışan *hamamcıbaşılar* 21 kuruş, *hamamcılar* ise 12 kuruş yevmiye almışlardır. Ortaköy Camisi inşaatında *hamamcıbaşılarla hamamcılar* arasındaki yevmiye farkı neredeyse iki kattır. Teşvikiye Camisi inşaatında çalışan *hamamcılarla* Ortaköy Camisi'nde çalışanların yevmiyeleri arasındaki fark 1,4 kuruş gibi bir rakama tekabül eder ki, bu da kabul edilebilir bir durumdur.

6. Sıvacılar (Sıvacıyan)

Sıva, bir yapıda duvar ve tavan yüzeylerine, özelliklerine göre belirli kalınlıkta bir ya da birkaç kat olarak uygulanan, harç karakterinde sürekli kaplamaya denir. Uygulandığı yüzeyi örtmesi ve düzgün göstermesinin yanı sıra, dış etkilerden, yağıştan korumak ve ısı yalıtımı, ses yutuculuk gibi işlevlere

⁶² Bayram ve Tüzen, "a.g.m.", s. 229.

⁶³ Sönmez, a.g.e., s. 98.

⁶⁴ Tablo 20.

⁶⁵ Sönmez, a.g.e., s. 86.

⁶⁶ Tablo 20.

⁶⁷ Sönmez, a.g.e., s. 47.

sahiptir.⁶⁸ Osmanlı İstanbul'unda, bu işi gerçekleştiren ve bir meslek olarak icra edenler çoğunlukla gayrimüslimlerdi.⁶⁹ *Sıvacılarla ilgili yaşanan sorunlara* bağlı olarak 1776 yılından sonra birkaç defa *sıvacı nizamı* çıkarıldı.⁷⁰ 1722, 1742, 1750, 1764, 1779 ve 1811 tarihlerinde sıvacı yevmiyeleri ile ilgili düzenlemeler yapıldı.⁷¹ Teşvikiye Camisi inşa edilmezden evvel *sıvacı yevmiyeleri* ile ilgili son düzenleme 1813 tarihinde yapıldı. Buna göre, *sıvacı işçibaşısı* 115, *üstad kalemkar sıvacı* 110, *bayağı kalemkar sıvacı* 100, *A'lâ sadekâr sıvacı* 95, *bayağı sadekar sıvacı* 80 ve *sıvacı şakirdi* 55 para yevmiye alacaktı.⁷² Görüldüğü inşaatlarda çalışan *sıvacılar* niteliklerine göre yevmiye alıyordu. Bunun sadece *sıvacılara* has bir durum olmadığı, diğer meslek gruplarında da aynı durum geçerli olduğu aşikardır.

Teşvikiye Camisi'nde görev yapan *sıvacılar* toplamda sahip oldukları 560 yevmiyeye karşılık olarak 7.091 kuruş ücret almışlardır.⁷³ Teşvikiye Camisi inşaatında bir *sıvacı yevmiyesi* 12,6 kuruşa tekabül etmektedir. Ancak Ortaköy Camisi'nin *sıva* işleri maktu olarak verildiğinden dolayı buradaki *sıvacı yevmiyelerini* tespit edilememiştir.

7. Duvarcı (Dıvarcıyan)

Duvar, belirli bir mekan ya da alanı çevreleyen düşey yapı ögesidir. Değişik teknikler ve farklı malzeme kullanılarak meydana getirilen duvarlar, çevreyici, taşıyıcı ve bölücü işlevlerden birine ya da birkaçına sahiptir.⁷⁴ Duvarlar taş ya da tuğla ile örülebilir.

Duvarcılık, Osmanlı Devleti'nde inşaat meslek gruplarından birisidir. Teşvikiye Camisi'nden önce farklı tarihlerde inşa edilmiş olan Nuru Osmaniye ve Ayazma Camisi inşaatlarında görev yapan *duvarcı* grupları mevcuttur. Teşvikiye Camisi'nde *duvarcılar* 579 yevmiyelerine karşılık 6.948 kuruş ücret almışlardır.⁷⁵ Bu veriler göz önüne alındığında her bir duvarcıya düşen yevmiye 12 kuruş olduğu görülür.

8. Nakkaşlar (Nakkaşçıyan, Nakkaşân)

Sözlükte, birden fazla renkte boyamak, iğne veya özel aletlerle işleme yaparak süslemek anlamındaki *nakş* kökünden türeyen bu kelime, bu işi meslek edinene verilen unvandır.⁷⁶ *Nakkaşların* camilerde yaptığı iş daha çok kalem işi süsleme ve bezemelerdir. 1813 tarihli düzenlemeye göre, *ser-nakkaşân*

⁶⁸ H.Y. Ersoy, "Sıva", *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*, Cilt: III, Yem Yayın, İstanbul, 1997, s. 1658-1659.

⁶⁹ Murat Uluskan, "İstanbul'un Yapı Sanatkarları: Nakkaşlar ve Sıvacılar (1700-1838)", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, Sayı: 28, İstanbul, 2013, s. 36.

⁷⁰ Uluskan, "a.g.m.", s. 36-46.

⁷¹ Uluskan, "a.g.m.", s. 42-43.

⁷² Ahmet Refik Altınay, *On Üçüncü Asr-ı Hicri'de İstanbul Hayatı (1786-1882)*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1988, s. 23; Uluskan, "a.g.m.", s. 43.

⁷³ Tablo 20.

⁷⁴ Ersoy, "Duvar", *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*, Cilt: I, s. 484.

⁷⁵ Tablo 20.

⁷⁶ Nebi Bozkurt, "Nakkaş", *DİA*, Cilt: XXXII, İstanbul, 2006, s. 326.

115, *üstad kalemkâr nakkaş* 110, *bayağı kalemkâr nakkaş* 95, *sadekâr nakkaş* 80 ve *nakkaş şakirdi* 55 para yevmiye almaktaydı.⁷⁷

Teşvikiye Camisi işçi ücretleri ile ilgili ilginç olan şey *nakkaşcıyân* ve *nakkaşân* adlarıyla iki farklı grubun varlığıdır. İnşaatçı çalışan 20 kişilik *Nakkaşcıyân* grubuna 500 kuruş ücret ödenmiştir. Bu verilere göre *nakkaşcıyân* yevmiyesi 25 kuruşa denk gelmektedir. *Nakkaşân* olarak tavsif edilen grup ise 226 yevmiyeye karşılık 3211 kuruş ücret almıştır.⁷⁸

Nakkaşân grubunun her bir ferdine düşen yevmiye 14,2 kuruşa denk gelmektedir. Her iki grup arasındaki günlük yevmiye farkı oldukça fazladır. Bunların görev tanımlamalarının belli olmaması haklarında yorum yapmayı zorlaştırmakla beraber, daha fazla yevmiye alan *nakkaşcıyân* grubunun cami içindeki daha hassas ve özel işleri yaptığı ileri sürülebilir. Nuru Osmaniye ve Ayazma camilerinde bu şekilde isim farklılığı görülmez. Nuru Osmaniye’de nakkaşların yevmiye usulü, Ayazma’da ise götürü usulü iş yaptıkları görülmektedir.

9. Biçkıcılar (Errekeşân)

Erre, kerestelik tomruk ve tahta biçilmesinde karşılıklı iki kişi tarafından kullanılan, iki saplı büyük testereye verilen addır. Errekeş ise bu işi yapan işçiler grubuna denir.⁷⁹

Teşvikiye Camisi’nin inşasında *errekeş*lerin 62 yevmiyesine karşılık kendilerine 744 kuruş ücret ödenmiştir. Bu grubun günlüğü 12 kuruşa tekabül etmektedir. Nuru Osmaniye Camisi inşaatında çalışan *biçiciyân* adlı bir grup ile Teşvikiye’deki *errekeş*lerin aynı vazifeyi gördükleri varsayılabilir.⁸⁰ Ortaköy Camisi inşaatında *errekeş* grubu ile ilgili bir bilgi olmamakla birlikte, *neccâr* veya *marangozlar* grubu bu vazifeyi yerine getirmiş olabilirler.

10. Lağımıcılar (Lağımıcıyân)

Lağım, genelde pis suların akıp gitmesi için yapılan ark ve kanalizasyonlara denilse de, Osmanlı Devleti’nde kale duvarlarına açılan gediğe ya da düşman ordugahına zarar vermek amacıyla düşman siperlerine doğru yer altından açılan dar yola denilmektedir. Bu gruba *lağımıcıyân* veya *lağımgerân* adları verilmektedir. *Lağımıcıların* en önemli etkinlik alanlarından birisi de inşaatlardaki temel kazıları veya her türlü toprak kazma işini üstlenmeleridir.⁸¹

İnşaatla lağımıcılar grubu 512 yevmiyeleri için 4.696 kuruş almışlardır.⁸² Bu sınıfın kişi başına yevmiyeleri 9.1 kuruşa denk gelmektedir. Mukayese yapabileceğimiz en önemli cami olan Ortaköy’de çalışan lağımıcı başları 12 kuruş, lağımıcılar ise 7 kuruş yevmiye almışlardır.

⁷⁷ Altınay, *a.g.e.*, s. 23-24; Uluskan, “a.g.m.”, s. 34.

⁷⁸ Tablo 20.

⁷⁹ Sönmez, *a.g.e.*, s. 43.

⁸⁰ Hochhut, *a.g.e.*, s. 71.

⁸¹ Ahmed Efendi, *a.g.e.*, s. 7; Sönmez, *a.g.e.*, s. 70.

⁸² Tablo 20.

11. Hurdât

Hurd; küçük, ufak anlamlarına gelmektedir.⁸³ Bu bilgiden hareketle bu grubun inşaatta nasıl bir vazife üstlendiğini kestirmek oldukça güçtür. Ancak ufak tefek çivi, demir gibi parçaların toplanması vb. işlerle ilgilendikleri varsayılabilir.

Bu grubun inşaatta 331 yevmiyesi mevcuttur. Buna mukabil 2.648 kuruş ücret almışlardır.⁸⁴ Kişi başına düşen günlük yevmiye 8 kuruşa denk gelmektedir. İnşaatta ağır iş ve sorumluluklarının olmamasına bağlı olarak yevmiyelerinin az olduğu şeklinde bir yorum yapılabilir.

12. Hamallar

Hamallar inşaatlarda yük taşıma işlemini yürüten vasıfsız işçilerdir.⁸⁵ Haliyle cami inşaatının bütün malzemelerini taşıma gibi bir sorumlulukları bulunduğu için inşaatta en fazla yevmiye toplayan grup olma özelliğine sahip olmuşlardır. *Hamalların* cami inşaatında 1.256 yevmiyesi bulunmaktadır. Buna mukabil aldıkları ücret ise 10.048 kuruştur.⁸⁶ Kişi başına düşen yevmiye 8 kuruşa denk gelmektedir.

13. Harckârlar (Harckârân)

Harckârlar, harc yapım işiyle uğraşan işçi grubuydu. Cami inşaatında *harckârların* 958 yevmiyesi bulunuyordu. Buna mukabil aldıkları ücret ise 6.706 kuruştur.⁸⁷ Bir kişinin günlük yevmiyesi 7 kuruşa tekabül ediyordu.

14. Rencberler (Rencberân)

İnşaatta her türlü ağır işte -özellikle toprak amelesi olarak- çalışan işçiler grubu; niteliksiz amele, ırgat denilmektedir.⁸⁸ Gerçi hamallara da ırgat deniliyordu. Çünkü onlar da vasıfsız işçi statüsündeydiler.

Teşvikiye Camisi inşaatında 4216 yevmiye ile en fazla yevmiye toplayanlar *rencberler* grubudur. *Rencberler* toplam 25.296 kuruş ücret almışlardır. Burada kişi başına düşen yevmiye miktarı 6 kuruştur. *Teknecilerden* sonra en düşük yevmiye alan grup *Rencberler*dir.

15. Tekneciler (Tekneciyân)

İnşaat gruplarının en alt kısmında yer alan *teknecilerin* ne iş yaptıkları ile ilgili bir malumat edinilememiştir. 702 yevmiyeleri için 3.510 kuruş ödenen

⁸³ Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türkî*, s. 577.

⁸⁴ Tablo 20.

⁸⁵ *Târih-i Câmî-i Şerîf-i Nûr-ı Osmâniye* eserinin müellifi hamallar grubunun çektiği zahmeti canlı üslûbu ile şu şekilde ifade ediyor: "Ez cümle sınık hammâlânı her biri haml-i sakıl olan kebir ve arız mermer pehlû ve mermer sütûn ve taban ahcârın tabakât menziline is'âd için her bir adedine on sekiz yirmi dört otuz iki dahi ziyâde hammâl neferâtı koşulub iktizâsına göre su'ûd ve nüzûl itdirirler iken ta'b u meşakkatlerini müşâhede eyledikce nişyân-ı mihn için ekser eyyâmda hammâl başlarına başka ve neferâtına başka dest-i kerem peyvestelerinden hissedâr-vâye kerem olanlar ahcârın tahmil için müsâreatte biri birilerini müsâbakat iderler idi." Ahmed Efendi, *a.g.e.*, s. 12.

⁸⁶ Tablo 20.

⁸⁷ Tablo 20.

⁸⁸ Sönmez, *a.g.e.*, s. 88.

tekneçiler,⁸⁹ kişi başına 5 ile inşaat grupları içinde en az yevmiye ile çalışan gruptu.

Tablo 20: Amele (İşçi) ücret

S.N.	Cinsi	Yevmiye miktarı	Toplam Ücret (kr)
1-	Neccarân	726	10.166
2-	Siliciyân	370	5.450
3-	Taşcıyan	67	1.020
4-	Perdahcıyân	28	280
5-	Hammamcıyân	820	11.020
6-	Sıvacıyân	560	7.091
7-	Divarcıyân	579	6.948
8-	Nakkaşcıyân	20	500
9-	Nakkaşân	226	3.211
10-	Errekeşân	62	744
11-	Lağımçıyân	512	4.696
12-	Hurdât	331	2.648
13-	Hammalân	1256	10.048
14-	Harckârân	958	6.706
15-	Rençberân	4216	25.296
16-	Tekneçiyân	702	3.510
	Genel Toplam		99.332

İnşaatın Tamamlanması ve Toplam Maliyet

Teşvikiye Camisi inşaatının 29 Safer 1271/21 Kasım 1854 tarihinde tamamlanmış olduğu *resîde-i hüsn-i hitâm* ifadelerinden gayet açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Cami inşaat sürecinin 19 Muharrem 1270/22 Ekim 1853 tarihinde başlamış olduğundan hareket edersek, inşaatın 13 ay gibi oldukça kısa bir sürede tamamlandığı söylenebilir.⁹⁰

Teşvikiye Camisi inşaatının *mimar-kalfası* Karabet saha ziyareti sonrası hazırladığı keşif defterinde cami inşaatının 265.591 kuruşa yapılabileceğini ifade etmişti.⁹¹ Ancak inşaat 218.484 kuruşu malzeme, 99.332 kuruşu da işçi ücreti olmak üzere 317.816 kuruşa tamamlanabildi.⁹² Belgelerdeki hesaplamalara göre caminin toplam maliyeti 317.989 kuruştur. Bizim ulaştığımız sonuç ile belgelerdeki sonuç arasındaki fark 173 kuruştur.

İnşaatın *mimar-kalfası* Karabet'e birisi 19 Safer 1270/21 Kasım 1853'te 75.000 kuruş, diğeri 20 Şevval 1270/16 Temmuz 1854'te 100.000 kuruş olmak üzere iki defa ödeme yapıldı.⁹³ Yani inşaat bittiğinde Karabet toplam 175.000 kuruş para almıştı. Belgelerin hesabı üzerinden Karabet'in inşaat-

⁸⁹ Tablo 20.

⁹⁰ VGMA, Defter No: 999, s. 117, 135.

⁹¹ VGMA, Defter No: 999, s. 117.

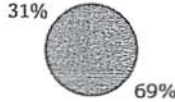
⁹² Grafik 1.

⁹³ BOA., *Hazine-i Hassa Defteri*, No: 15181.

tan 142.000 kuruş alacağı kalmıştır. Kalan meblağın da kendisine Hazine-i Hassa'dan yavaş yavaş ödeneceği ifade edilmiştir.⁹⁴ Ancak Karabet'in kalan meblağı ne zaman tam olarak tahsil edebildiği tespit edilememiştir.

Grafik 1: Malzeme fiyatları ile amele (işçi) ücretlerinin grafik üzerinden gösterilmesi

- 1. İnşaat malzemesi toplam fiyatı: 218.484
- 2. İşçi ücretleri toplamı 99.332

İnşaatin malzeme fiyatlarının işçi ücretlerine oranı grafik 1'de gösterilmiştir. Buna göre toplam maliyetin %69'unu malzeme fiyatları, %31'ini ise işçi ücretleri oluşturmıştır.

Sonuç

Bu makalede Sultan Abdülmecid'in yaptırdığı ve bugün ayakta olmayan Teşvikiye Camisi inşaat süreci aydınlatılmıştır. Caminin *mimar-kalfalarının* Karabet ile Küçük Ohannes olduğu ve götürü sistemine benzer bir sistemle yapıldığı tespit edilmiştir. Bu makale ile Teşvikiye Camisi'nin inşa edildiği 1853-1854 arasındaki bir yıllık süreçte İstanbul'daki inşaat yapı malzemelerinin birim fiyatları ile işçilerin günlük ücretlerinin ne kadar olduğu, inşaatın toplam maliyetinin ne kadarının malzeme, ne kadarının işçi ücretlerine harcandığı gibi önemli sonuçlara ulaşılmıştır. Bu veriler genel olarak diğer inşaatlar hakkında da bir fikir verebilir. Kısaca bu makale, sadece tarihçilerin değil, özellikle mimarlık ve sanat tarihi üzerine araştırma yapanların da istifade edebileceği önemli sonuçlar ihtiva etmektedir.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi

VGMA, Defter No: 997, 999, 1000, 1002, 1799, 1800.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Hazine-i Hassa Defteri No: 15.181.

Basılı Kaynaklar

Ahmed Efendi: *Târîh-i Câmî-i Şerîf-i Nûr-ı Osmânî* (Târîh-i Osmânî Encümeni Mecmu'âsı'nın İlavesidir), Hilâl Matbaası, Dersaadet, H. 1335.

ALTINAY, Ahmet Refik: *On Üçüncü Asr-ı Hicrî'de İstanbul Hayatı* (1786-1882), Enderun Kitabevi, İstanbul, 1988.

⁹⁴ VGMA, Defter No: 999, s. 135.

Ayvansarâyî Hüseyin Efendi-Ali Satı' Efendi-Süleyman Besim Efendi: *Hadikatü'l-Cevâmî'*, Haz. Ahmed Nezh Galitekin, İşaret Yayınları, İstanbul, 2001.

BAYRAM, Sadi - TÜZEN, Adnan: "İstanbul Üsküdar Ayazma Camii ve İnşaat Defteri", *Vakıflar Dergisi*, Sayı: 22, Ankara, 1991.

BOZKURT, Nebi: "Nakkaş", *DİA*, Cilt: XXXII, İstanbul, 2006.

CAN, Selman: *Bilinmeyen Aktörleriyle Son Dönem Osmanlı Mimarlığı*, Erzurum İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Erzurum, 2010.

CANATAR, Mehmet: "Osmanlılarda Bitkisel Boya Sanayii ve Boyahaneler Üzerine", *Osmanlı Araştırmaları*, Sayı: 18, İstanbul, 1998.

DENİZ, Şefaattin: "Ortaköy Camii'nin İnşa Sürecinde Gayri Müslim Yönetici, Usta ve Tüccarların Rolü", *Uluslararası Osmanlı İstanbul'u Sempozyumu*, Ed. Feridun Emecen v.d., İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş., İstanbul, 2014.

_____: "Sultan II. Mahmud'a Ait İki Vakıf Eser: Arabacılar Kışlası ve Nusretiye Camileri", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 218, İstanbul 2015.

ERSOY, H.Y.: "Duvar", *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*, Cilt: I, İstanbul, 1997.

_____: "Siva", *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*, Cilt: III, Yem Yayın, İstanbul, 1997.

HOCHHUT, Pia: *Die Moschee Nuruosmaniye in Istanbul*, Klaus Schwarz Verlag, Berlin, 1986.

ÖZ, Tahsin: *İstanbul Camileri*, Cilt: II, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1965.

PAMUKÇİYAN: "Karabet Amira Balyan", *İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt: IV, Haz. Reşad Ekrem Koçu, İstanbul, 1960.

_____: Kevork, *Biyografileriyle Ermeniler*, Cilt: IV, Haz. Osman Köker, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2003.

_____: *Zamanlar, Mekânlar, İnsanlar*, Cilt: III, Haz. Osman Köker, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2003.

SÖNMEZ, Neslihan: *Osmanlı Dönemi Yapı ve Malzeme Terimleri Sözlüğü*, Yem Yayın, İstanbul, 1997.

Şemseddin Sami: *Kamus-ı Türkî*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 2004.

ŞENYURT, Oya: *Osmanlı Mimarlık Örgütlenmesinde Değişim ve Dönüşüm*, Doğu Kitabevi, İstanbul, 2011.

TAYLA, Hüsrev: *Geleneksel Türk Mimarisinde Yapı Sistem ve Elemanları*, Cilt: I, İstanbul, 2007.

TUĞLACI, Pars: *Osmanlı Mimarlığında Batılılaşma Dönemi ve Balyan Ailesi*, İnkılap ve Aka Yayınları, İstanbul, 1981.

ULUSKAN, Murat: "İstanbul'un Yapı Sanatkarları: Nakkaşlar ve Sıvacılar (1700-1838)", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, Sayı: 28, İstanbul, 2013.

YILMAZ, Fehmi: *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Gökkuş, İstanbul, 2010.